'रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते' । इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वम् । तस्योद्रेको रजस्तमसी अभिभूय आविर्भावः । तत्र हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् । अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः । तत्प्राणत्वं चास्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—

'रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥' इति ।

चमत्कारसारः । **स्वाकारवदिति** । यथा स्वस्माद्भिन्नोऽपि देहोऽहं स्थूल इत्यादिभेदोल्लेखाभावेन प्रतीयते, तथा रसोऽपि ज्ञातृज्ञानभेदोल्लेखाभावेनास्वाद्यत इत्यर्थः । घटादिज्ञाने जाते वेद्मीति यथा ज्ञातृज्ञानभेदः प्रतीयते तथात्र नेति भावः । यद्वा स्वाकारवत्स्वविषयवत् । **परिणाम**वादिभिर्ज्ञानतद्विषययोर्भेदानङ्गीकारादिति भावः । कामलोभादिबीजभूतौ मनोधर्मौ रजस्तमसी, ताभ्यामस्पृष्टं स्वकार्यजननेऽसंस्पृष्टं मनो मनोधर्मः । विवृणोति—**इत्युक्त इति** । उक्तस्वरूप इत्यर्थः । **बाह्यं** बहिर्भवम् । लौकिकमिति यावत् । **मेयं** वस्तु । **विमुखता** ज्ञानानुकूलव्यापाराभावः । तस्यापादकः प्रयोजकः । ज्ञानानुकूलव्यापारश्चात्र दृश्यनोयोगः । **अभिभूय** स्वकार्यक्षमे कृत्वा । **आविर्भावः** प्रतिबन्धकाभावेन स्वकार्यक्षमत्वेनावस्थानम् । **तत्र** सत्त्वोद्रेके । अलौकिको यः काव्यार्थो विभावादिः तस्य परिशीलनमत्यन्ताभिनिवेशः । प्रकाशः संवित् । ननु मिलिता विभावादयो रसस्तत्कथमस्याखण्डत्वमत आह—**अत्रेति** । अखण्डतायामित्यर्थः । **हेतुमिति** । समूहालम्बनज्ञानतादात्म्यमेव हेतुर्वक्ष्यते । **स्वप्रकाशत्वाद्यपीत्यादिना** सुखतादात्म्यपरिग्रहः । **स्वरूपार्थे इति** । न त्वन्नमयो यज्ञ इतिवत्प्राचुर्यार्थे । लोकातीतार्थाकलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य दीर्घप्रायस्त्वं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसंभवित्वज्ञानेन हेत्वनुसंधाने मनोव्यापारणमेव चित्तविस्तार इत्यपरे । **विस्मयो** विस्मयशब्दोऽपरपर्यायो वाचकान्तरं यस्य सः । यद्वा अपरपर्यायोऽभिन्नः । **तत्प्राणत्वं** चमत्कारसारत्वम् । सारः स्थिरांशः । **सर्वत्र** शृङ्गारादौ । **चमत्कारसारत्वे**

---

१. 'रत्या प्रकाशगुणश्च' ख. २. 'प्रतीति' ख-ग-पुस्तकयोः. ३. 'अस्य' ग. ४. 'यद्वा' इति नास्ति कुत्रचित्. ५. प्रतीकं नास्ति पुस्तकान्तरे. ६. 'तस्य' इति नास्ति पुस्तकान्तरे. ७. 'प्रकाशः' नास्ति कुत्रचित्.